

A török hangsúly kérdéséhez.

A török hangtörténetről szóló értekezésében*) GRÖNBECH VILMOS ismételten azt említi, hogy keveset vagy jóformán semmit sem tudunk a hangsúly helyéről a török nyelvekben.

Így például a 87—88. lapon, a hol a hangsúlyt mint bizonyos hangtörténeti tények valószínű magyarázatát említi meg, ezeket mondja: «Hiszen nagyon nehéz dolog a hangsúlyról beszélni olyan nyelvekben, a melyek még egészen kidolgozatlanok, sőt a melyekben a jelen hangsúlyozásról nem tudunk jóformán semmit sem.»

S a 96. lapon ezt olvassuk: «Előbb-utóbb kell is hogy kérdezzük, hol volt a hangsúly; egyelőre azonban botorság volna ezen tépelődni, mivel még azt sem tudjuk, hogy most hol van. Általában van ugyan hajlandóság arra, hogy az utolsó szótagot hangsúlyozzák, ebből azonban korántsem következik, hogy mindig így volt.»

Annyi bizonyos, hogy valami világos útbaigazítás a török hangsúlyviszonyokat illetőleg a meglevő nyelvtanokból nem nyerhető.

RADLOFF «Phonetik der nördlichen Türksprachen» cz. munkájában egy fejezet van, melynek a czíme «Der Wortton». Egy bevezető paragrafus itt azt magyarázza, hogy a mit a szerző «wortton»-nak nevez, annak a török nyelvekben kevesebb jelentősége van, mint az indo-európai nyelvekben, mivel a török nyelvek, mint az ural-altaji nyelvek általában, a magánhangzó-dualizmust használják föl arra, hogy szótagokat és töveket szerves egységgé egyesítsenek. A «Wortton» itt csak arra való, hogy jóhangzást szerezzen, vagyis csak az a föladata, hogy az egyhangúan hangzó szótagsorozatoknak a föltre nézve kellemes változatossá-

*) «Forstudier til tyrkisk lydhistorie», Köbenhavn 1902.

got adjon s még élesebben emelje ki az «agglutinált» szótag-sorozatok közti összetartozást.

A következő paragrafusban azután így folytatja a szerző: «Um dies zu erreichen, wird in den Türksprachen jeder zu einem Worte zusammengeleitete Silbencomplex von zwei Tonsilben eingeschlossen, und zwar erhält die erste (Stamm-)Silbe eine aufsteigende halbe Tonerhebung, während auf der Schlussilbe der volle absteigende Wortton ruht. Zwischen diesen beiden Tonsilben bilden die tonlosen Silben eine Reihe gleichmässiger Vocalverstösse.» Következnek azután példák és nyelvjárási eltérésekről szóló fölvilágosítások.

Egy más paragrafus meg azt magyarázza, hogy ez a «Doppeltton» az agglutináció természetétől függ. Hasonló viszonyok, azt mondja, a mongolban s a mandzsuban is előfordulnak.

Az előbbi paragrafust németül idéztem, mert szóról szóra való fordítása könnyen egészen más értelmet nyerhetne. Olyan kifejezések, mint «Tonsilbe», «aufsteigende halbe Tonerhebung», «der volle absteigende Wortton» németül sem nagyon világosak. Zenei viszonyokra terelik önkénytelenül a gondolatot. A fejezet utolsó paragrafusából azonban az tűnik ki, hogy a szerző nem az egyes szótagok «zenei hangjáról», nem a «zenei hangsúlyról» beszél, hanem az «erősségi hangsúlyról», a nyomatétről. Itt tudniillik több esetet felsorol, a melyekben a «Hauptton» nem az utolsó szótagon van, és bizonyos «unbetont» szócskákról tesz említést.

Hogy azokkal az imént idézett kifejezésekkel a hangsúlyról («aufsteigende halbe Tonerhebung» s «der volle absteigende Wortton») tulajdonképpen mit akar mondani a szerző, az ugyan tovább is kissé homályos marad. Azonban a paragrafus főtartalmát, azt hiszem, így lehet összefoglalni: A török nyelvekben a főhangsúly, a legnagyobb nyomaték (és a legmagasabb zenei hang?) a szó legutolsó szótagján van, az első szótagra pedig mellékhangsúly esik.

A mi különösen az oszmán nyelvet illeti, a nyelvtanok általánosan azt tanítják, hogy a főhangsúly rendszeren a szó utolsó tagjára esik.

Így például JEHLITSCHKA HENRY tankönyvében*) a 17.

*) Türkische Konversations-Grammatik. Heidelberg 1895.

lapon ezeket olvassuk: «A szó- és a mondathangsúly a szó, illetve a mondat vége felé hajlik. A hangsúly majdnem mindig a szó utolsó tagján marad, különösen ha ez nyelvtani végzet. Azért ebben a könyvben ezután csak kivételes esetekben fogjuk a hangsúlyt megjelölni, azaz ha nem a végszótágon van.»

És PRÖHLE VILMOS «Rendszeres oszmán-török nyelvtan»-a, a mely 1899-ben jelent meg, határozottan figyelmezteti az olvasót arra, hogy «a képző és rag a tőszóval együtt egyetlen egy szónak veendő s egy hangsúly alá vonandó.»

«Így minden ,nem összetett' szó, akárhány képző vagy rag van is rajta, utolsó szótagján hangsúlyozandó» Ezek után példák következnek. Kivételképpen csak annyi van jelezve, hogy a «lenni» igének egyes alakjai (így a többtagú alakok is) éppúgy mint az egytagú kötőszók «teljesen hangsúlytalanok.»

Egy a kérdőszócska helyéről az ige s az összetett igealakok hangsúlyáról szóló külön paragrafusban az van kimondva, hogy a kérdőszócska mindig hangsúlytalan, és hogy a «lenni» ige szintén, akkor is, ha igealakokhoz járul és összetett igealakokat képez. Azért a helyes értelem is nem egyszer a hangsúly helyes alkalmazásától függ, mivel ugyanis a birtokos ragok alakjai azonosak a «lenni» ige alakjaival, csak hogy amazok hangsúlyosak.

A többi oszmán-török nyelvtan, melyet alkalmam volt megismerni, — egy kivételével — mind ugyanazt a főszabályt állítja föl a hangsúlyozásról: az utolsó szótag a hangsúlyos.

Egyszersmind azonban elég sok kivételt sorolnak föl, a kötőszókon és a «lenni» igének ragozási alakjain kívül még egy csomó «tőszót» is, és különösen származékszavakat. Hogy miért hangsúlyozandók éppen ezek a származékok másképpen, mint a többiek, arról nem adnak semmiféle fölvilágosítást.*)

Továbbá azonban megjegyzendő, hogy az egyes szerzők éppenséggel nem mindig ugyanazokat a kivételeket állítják föl.

A ki ezen eltérések okát hasztalan kereste, örömmel fogja azt a magyarázatot megragadni, a melyre a PEKOTSCH LEOPOLD

*) Vö. pl. Youssouf török-francia szótárának bevezetését: «Traité de la prononciation turque», 5. l. és kk.

gyakorlati tankönyvében*) előforduló, a hangsúlyozásról szóló bevezető megjegyzésekből lehet következtetni.

Az az általános vélemény, hogy a főhangsúly kevés kivétellel az utolsó szótagon van, ezen megjegyzések szerint bővebb megvilágításra szorulna rá: «Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy a hangsúlyozás a törökben ingadozó, sőt látszólag majdnem önkényes, és egyáltalában nem valami erősen és határozottan fordul elő...»

Ezek szerint azt lehetne föltenni, hogy a főszabály kivételeiről szóló egymással ellenkező közlemények nem sikerült általánosítási kísérleteknek tulajdoníthatók. A kivételek legnagyobb részt nem volnának állandóak.

Most azonban KÚNOS IGNÁCZ az ő tavaly megjelent Oszmán-török Nyelvkönyvében azzal a meglepő állítással áll elő, hogy «az erősségi hangsúly kivétel nélkül a szó első tagjára esik, míg a magassági rendszerint a szó végső tagjainak valamelyikére.»

Mivel a kifejezések nekem kissé homályosoknak tündek föl,**) bővebb magyarázatért bátorkodtam a szerzőhöz folyamodni, és azt a választ kaptam, hogy «az erősségi hangsúly» a szó főhangsúlya, «a magassági hangsúly» ellenben nem egy az expiratorikus hangsúlytól különálló zenei hangsúlyt jelez, — én olyanformát gondoltam volt, mint a norvég és svéd nyelvben fönnálló viszony —,

*) Praktisches Übungsbuch zur gründlichen Erlernung der osmanisch-türkischen Sprache sammt Schlüssel. Erster Theil. Wien, 1894.

***) A hangsúlyról szóló fejezet kezdete, mely elvi nyilatkozatokat tartalmaz, így hangzik: «A török hangsúly kérdése még nincs eléggé kifejtve a tudományos irodalomban. Általánosságban csak annyit tudunk, hogy a török nyelvek hangsúlya rendszerint az utolsó szótagokon van. Ennek ellenében szintén bebizonyítottnak látszik, hogy a szótagok egy bizonyos összeségén, mondjuk szólamon (szólamnak nevezzük azt a szócsoporthoz, mely a mondatban egy szóra olvad össze, pl. a magyar *én is, ne tedd meg*; a török *bu gün, iste geldi* stb.) kétféle hangsúly észlelhető. Egy erősségi hangsúly és egy magassági. Az erősségi hangsúly kivétel nélkül a szó első tagjára esik, míg a magassági rendszerint a szó végső tagjainak valamelyikére. A hogyan jobban hangzik a sor, vagy a hogy bizonyos értelemmel a kiemelése kívánja. És épp azért vajmi nehéz ez utóbbi hangsúlyt kivételt nem ismerő szabályokba beleilleszteni. A hangsúly rendszerint úgy helyezkedik el, hogy a többtagú szó vagy szólam bizonyos ritmikus csoportokba illeszkedjék. Főleg abból a czélból, hogy a hosszú szavak egyhangúságán enyhítsen».

hanem expiratórikus mellékhangsúlyt, a melylyel magasabb zenei hang jár együtt.

Azok a kivételek tehát, a melyekkel más török nyelvtanok foglalkoznak, a mellékhangsúlyra vonatkoznának és nem a főhangsúlyra. Kúnos is jelentékeny sorozatát idézi az ilyen kivételeknek.

Budapesten a török nyelvvel foglalkozván a KÚNOS-féle tankönyvet használtam — a szerző egyszersmind tanárom is volt — és önkénytelenül hozzászóltam, hogy hangsúly tekintetében a török nyelvet úgy ejtsem ki, mint a magyart, azaz az első szótag határozott hangsúlyozásával.

Nagy volt azért a meglepetésem, midőn először nyílt alkalmam török beszédet hallhatni, és rögtön észrevettem, hogy a török nyelv hangsúlyozása teljesen elütő a magyartól.

Ez a szófiai fölötte primitív «török színház»-ban volt. Sokat ugyan nem értettem még a nyelvből, annyit azonban mégis megértettem, hogy az a fogalmam, a melyet a török hangsúlyról kaptam, egészen hibás volt. Az élesen kifejezett magyar hangsúlyozásmód helyett, mely szerint a szó első tagjának mindig «scharf geschnitten», meglehetősen erős hangsúlya van, míg a következő szótagokat oly egyenletes nyomatékjal ejtik ki, hogy majdnem lehetetlen mellékhangsúlyt konstatálni, e helyett itt erősebb és gyöngébb hangsúly folytonos váltakozását hallottam. A hangsúly soha sem volt nagyon erős, és mindig «schwach geschnitten». A hol az egyes szavakat meg tudtam különböztetni, az első szótag majd hangsúlyos, majd pedig hangsúlytalan volt.

A zenei hangsúly is teljesen elütőnek tetszett attól, a mihez hozzá voltam szokva a magyarban, a hol a hangsúlyos szótagok zenei hangja, a nyomaték csökkenésével egyenletesen ereszkedik, holott a «hangsúlytalan» szótagok igen kicsi hangközöket mutatnak föl, kivéve a kérdőszócska nélküli kérdő mondatokat. Itt ellenben gazdag váltakozás volt észlelhető a zenei magasságban, mivel a «mellékhangsúlyokat» is magasabb zenei hang kísérte. Egy pár szócska, — köztük a kérdőszócska — a melyeknek a nyelvtanok adatai szerint enklitikusoknak kellene lenniük, a zenei hang feltűnően erős emelkedése által tünt ki és bizony nem volt egészen «hangsúlytalan» az expiráció erőssége tekintetében sem. Az egyes hangsúlyos szótagokon belül a hangnak észrevehető

hajlandósága volt az emelkedésre, egészen ellenkezőleg a magyarban fönnálló viszonynyal. És kérdő mondatokban az abszolút zenei magasság általános emelkedése egészen a mondat végéig folytatódott, míg ellenben helyes magyar kiejtésben tudvalevőleg úgy van, hogy a hang emelkedése kérdő mondatokban, a melyekben kérdő szócska vagy kérdő névmás nincsen, csak a mondat utolsóelőtti szótagjáig megy. Ennek aztán — legyen az hangsúlyos vagy hangsúlytalan — kivételesen magas hangja van, s az utolsó szótagonál hirtelen leereszkedés történik az alaphangig.

Külömben a mondathangsúly, a zenei és az exspiratórikus mondathangsúly egyaránt, egészben véve ugyanabban különbözött a magyartól, mint a szóhangsúly: a mondat nyomatékos szavát kevésbé erősen emelik ki és a legnagyobb hangközök kisebbek, mint a magyarban, másfelől azonban az alkalmazás sokkal nagyobb váltakozást mutat föl.

A különbség különösen a zenei mondathangsúly alkalmazásában tűnt föl nekem. A magyarban a zenei mondathangsúly meglehetősen stereotyp: jelentő mondatokban az egyhangúan hangzó szavak hosszú sorozatát — magasabb zenei hanggal a nyomatékos első szótagon és máskülömben igen kis hangközökkel — a beszédben előforduló minden kis szünet előtt a zenei hang hirtelen emelkedése szakítja meg, a mi által hangsúlytalan szótagok is a rendesnél észrevehetően magasabb hangot kapnak. Ez a hirtelen emelkedés olyan szabályosan ismétlődik, hogy az is segíti megerősíteni azon egyhangúság benyomását, a melyet a magyar beszéd az első szótagon való állandó hangsúly miatt tesz. — Ezzel szemben a török folytonos váltakozást mutat föl és finom árnyalatúnak hangzik, a mi nagyrészt éppen a zenei mondathangsúly mechanikus szabályoktól függetlenül történő mérsekelt alkalmazásának köszönhető.

Még egyet akarok a nyelv zenei oldaláról említeni: nekem úgy tetszett, mintha a török beszéd általában jóval magasabb regiszterben járna mint a magyar.

Egészben véve ezen első alkalommal a török nyelv azt a benyomást tette rám, hogy a «hangzása» — a mely első sorban bizony a hangsúlytól függ (a legtágabb értelemben véve ezt a szót), ámbár a nyelv hangkészletének és az előforduló hangkap-

csolatoknak a minősége is hozzájárul a maga részéről — leginkább a francia nyelvre emlékeztet. A francia hangsúlyt, mint a francia fonétikát általában nem tanulmányoztam behatóbban, úgyhogy nem merek arról nyilatkozni, hogy milyen mértékben lehet indokolt ezen említett fölületes benyomásom. Azonban még hozzá teszem, hogy ezen első benyomásom megerősödött Konstantinápolyban, a hol sokszor volt alkalmam a francia nyelvet hallani a török mellett, mégpedig a francziát olyanoktól, a kiknek anyanyelvük volt.

A mit Szófiában vettem észre a török hangsúlyt illetőleg, az mindjárt nagy mértékben fölkelte érdeklődésemet, és az alatt a török nyelvvel való foglalkozásom alatt, a melyre azután alkalmam nyílt Konstantinápolyban, mindig szem előtt tartottam a hangsúlyviszonyokat.

És ott tartózkodásom vége felé, midőn már némiképpen belejöttem a közönséges mindennapi nyelvbe, rendszeres vizsgálat tárgyává tettem a hangsúlyozást és ezen vizsgálatnál mindkét nyelvmesteremet egyszerre használtam. Az egyik ugyan született bosnyák volt, azonban már gyermekkorától kezdve törökül is tudott és már 14 éves korától kezdve minden idejét Sztambulban töltötte. Most 37 éves volt, kész hodzsa. A másik pedig fiatalabb volt, «hittudományi hallgató» és nem tudott más nyelvet, csak a törököt. Otthona Kis-Ázsiában volt, olyan vidéken, a hol a nyelvjárás jelentékenyen elütő a sztambulitól. Ő azonban oly sokáig volt már Sztambulban, hogy majdnem tiszta sztambuli nyelven beszélt. A mi a hangsúlyozást illeti, a dialektusi különbség a kettő között nem okozott soha nehézséget. Mindig megegyeztek ezen a ponton. Természetesen azon voltam, hogy az élő beszédet hallgatva ellenőrizhessem azon eredményeket a hangsúlyra vonatkozólag, a melyekre a vizsgálat lassanként rávezetett.

Magától érthető azonban, hogy olyan rövid idő alatt (Konstantinápolyban mindössze nem egészen 8 hetet töltöttem) és tökéletlen előismereteimmel nem volt lehetséges teljes világosságot nyerni ezen tágas és nehéz téren.

Főképpen az expiratórikus hangsúlyra kellett szorítkoznom. A zenei hangsúlyról jóformán semmit sem tehetek hozzá a főttebbi általános jellemzéshez. Ha ezután «hangsúly-

ról» beszélek, azzal csakis az expiratórikus hangsúlyt akarom értetni.

Ezt is olyan nyelvben, mint a török, hol a nyomaték-külömbiségek oly kicsinyek, műszerek segítsége nélkül tanulmányozni elég nehéz dolog. Távol legyen tehát tőlem az az állítás, mintha minden egyes esetben képes lettem volna a hangsúly helyét teljes biztossággal megállapítani. Arról a gondolatról, hogy kimerítő szabályokat állíthassak föl, le kellett mondanom.

Azonban azt legalább sikerült nekem tisztába hoznom, hogy mik azon tényezők, melyek a hangsúly elhelyezésére nézve az oszmán-törökben határozók, és kéttagú szavakról módomban van részletes szabályokat fölállítani ama tényezők összeműködésének eredményére nézve, itt tehát a hangsúly helye teljes biztossággal megállapítható, már t. i. ha az illető szót egymagában ejt ki. Összefüggő beszédben azonban változások állhatnak be, ám-bár általános szabálynak tűnt föl előttem, hogy a szavak megtartják saját hangsúlyozásukat.

Éppen kéttagú szavakból indultam is ki a vizsgálatnál. Itt ugyanis két egymástól világosan különböző csoport van: 1. szavak, a melyekben az első szótagon aránylag erős hangsúly van, és 2. szavak, melyeknek a második tagján van ugyanolyan hangsúly.

Ime néhány példa ezen két csoportból, kizárólag eredeti török szók vagy esetleg régi jövevényszók:

I. A hangsúly az első szótagon. *ta'tli*, *ta'tli* «édes, jóízű, kedves» | *ka'nli* «véres, -vérű» | *tša'lg'i* «hangszer, zene» | *ε'ski* «régí» | *kö'prü* «híd» | *ho'ndže* «bimbó» | *tšo'rba* «leves» | *tši'zme* «csizma» | *u'sta* «mester» | *i'ndže* «finom, kicsi» | *ka'ldi* «maradt» (imperf. egyes sz. 3. sz.) | *ge'ldi* «jött» | *ji'kti* «lerombolt» | *sor'du* «kérdezett» | *bi'ldi* «tudott».

II. A hangsúly a második szótagon. *tšana'k* «hordó» | *bütün* «egész» | *bi'ji'k* «bajusz» | *bitšim* «alak, szabás, forma» | *bulut* «felhő» | *tšitše'k* «virág» | *sitšan* «eger, patkány» | *tšüfa'l* «zsák» | *tšora'B* «harisnya» | *kalar'* «marad» (præs. egyes sz. 3. sz.) | *ji'ka'r'* «lerombol» | *sora'r'* «kérdéz» | *bilir'* «tud».

Könnyű észrevenni, hogy mi az, a mi ezt a két csoportot elválasztja egymástól: az első csoportba tartozó szavakban az első szótag zárt, a második nyílt, míg ellenben a másik csoport

szavaiban nyílt az első szótag, a második zárt (a *tš* és *dž* «affricata»-hangok együtt tartoznak a következő szótagba).

Mármost ebből a következő szabály volna levonható: kéttagú szavakban, a melyeknek az egyik tagja nyílt, a másik pedig zárt, a hangsúly a zárt szótagra esik.

Ha azonban a vizsgálatot folytatjuk, azt fogjuk találni, hogy ez a szabály nem minden körülmények közt érvényesül. Azaz, zárt első szótaggal és nyílt második szótaggal bíró szavakra nézve (= első csoport) a szabály föltétlenül érvényes, olyan szavakból ellenben, a melyeknek az első tagja nyílt és a második zárt (= második csoport), egész csomót fogunk találni, a mely eltér a szabálytól, lévén az első szótagjuk hangsúlyos, ámbár a hangsúly itt valamicskével gyöngébb, mint az első csoportba tartozó szavakban (ezen gyöngébb hangsúlyt a : jellel fogom jelölni).

Ilyen szavak pl. a következők: *ba:lil* «hal» | *a:ɾiz* «száj» | *a:lın* «homlok» | *a:tšıl* «nyílt» | *tšo:džuk* «gyermek» | *bö:jük* «nagy» | *o:kur* «olvas» | *ka:lır* «marad» | *ge:lır* «jön» | *gö:rür* «lát».

Ezek a jelenidejű példák különösen tanulságosak. Miért van *o:kur*, *ka:lır*, *ge:lır* *gö:rür* hangsúlyos első szótaggal, míg ellenben pl. a fönt említett *kalar*, *jıkar*, *sorar*, *bilir* alakokban a hangsúly a második szótagon van? Hasonlóképpen: *ıtser* «iszik», *gidεr* «megy», *döne'r* «megfordul», *düšer* «esik», *bulur* «talál», *bo(ɾ)ar* «fojt».

Az oka ennek nyilván a szó két magánhangzója közötti viszonyban van. Vö.: *jıkar* — *ka:lır*, *gidεr* — *ge:lır*. A nyílt első szótagban álló *a* hangnak túlsúlya van a zárt második szótagbeli *i* fölött, az *e*-nek az *i* fölött. Továbbá: az *o*-nak túlsúlya van az *u* fölött, az *ö*-nek az *ü* fölött. Ellenben nincs pl. az *o*-nak az *a* fölött (*sorar*, *bo(ɾ)ar*) vagy az *ö*-nek az *ε* fölött (*döne'r*) vagy az *ü*-nek az *ε* fölött (*düšer*).

Ez már elégséges arra, hogy kitünjék, mi kell ahhoz, hogy nyílt első szótagban álló magánhangzó kaphassa a hangsúlyt a zárt második szótag magánhangzójának rovására. Annak a másiknál nyiltabbnak, hangosabbnak kell lennie.

Itt a másik főmozzanatnál vagyunk, a mely az oszmán nyelvben a hangsúlyt meghatározza.

Ha most azokat az eseteket vesszük tekintetbe, a melyekben a fent említett mozzanat (zárt szótag—nyílt szótag vagy megfordítva) nem fordul elő, lévén mind a két szótag zárt vagy pedig mind a kettő nyílt, azt fogjuk találni, hogy itt kizárólag a két magánhangzó viszonylagos hangossága (klangfülle) határozza meg a hangsúly helyét, úgy hogy az *a* hang *o*, *u*, *i* fölött győz, az *o* hang pedig *u*, *i* fölött (*u* és *i* nem szokott együtt előfordulni), hasonlóképpen az *ε* hangnak *e*, *ö*, *i*, *ü* fölött van túlsúlya, az *e* (*e*) hangnak pedig *ö*, *i*, *ü* fölött, az *ö*-nek *i*, *ü* fölött és az *i*-nek *ü* fölött.

Tudvalevőleg ezen két magánhangzócsoport (mély és magas magánhangzók) egymástól külön van tartva a törökben, úgyhogy eredeti török szavakban vagy csak mély magánhangzók, vagy pedig kizárólag magas magánhangzók vannak.

Ezt a szigorú «magánhangzó-harmóniát» néha ugyan megbontják eredeti török szavakban is. Különösen hallottam gyakran *i*-t (vagy *i*-t) *i* helyett.

Ha a két egyformán — magánhangzóval vagy mássalhangzóval — végződő szótagban ugyanaz a magánhangzó áll, a második szótagra esik a hangsúly.

Ez a hangsúly, mint általában a két egyformán végződő szótagból álló szavak hangsúlya, gyöngébbnek tetszett, mint az a hangsúly, mely egy nyílt szótag mellett álló zárt szótagon van. Vö. a mit fent említettem a zárt szótag előtt álló hangsúlyos nyílt első szótagról.

A következő példák mutatják, hogy kéttagú szavakban a hangsúly — az imént említett kivétellel — egészen a magánhangzók hangosságától függ, ha mindkét szótag nyílt vagy mind a kettő zárt:

I. Mindkét szótag nyílt: *a*) A hangsúly az első szótagon: *ka:pi* «kapu» | *do:lu* «tele» | *o:ku* «olvass» | *be:ri* «óta, -tól kezdve» | *de:ri* «bőr» | *de:li* «bolond, meggondolatlan» | *kö:tü* «rossz, maliciózus».

b) A hangsúly a második szótagon; *jika:* «moss» (parancsoló mód egyes sz. 2. sz.) | *oda:* «szoba» | *gedže:* «éjtszaka» | *jine:* «megint».

Ugyanaz a magánhangzó mindkét szótagban: *ata:* «atya» | *kuru:* «száraz» | *teve:* «teve» | *diši:* «nőstény» | *sürü:* «csapat, sereg».

II. Mindkét szótag zárt. a) A hangsúly az első szótagon: *a:rmud* «körte» | *a:ltin* (*a:ltun*) «arany» | *ka:ldim* «maradtam» | *so:rdum* «kérdeztem» | *gó:rdüm* «láttam» | *gé:ldim* «jöttem».

b) A hangsúly a második szótagon: *jikma:k* «lerombolni» | *sorma:k* «kérdezni» | *bulma:k* «találni» | *görmε:k* «látni» | *bilmε:k* «tudni» | *düşmε:k* «esni».

Ugyanaz a magánhangzó mindkét szótagban: *kälma:k* «maradni» | *balka:n* «hegláncz» | *altša:k* «alacsony» | *buldu:m* «találtam» | *bildi:m* «tudtam».

A példákat úgy választottam, hogy azt is mutathassák, hogy a hangsúlyozás egészen analóg nyelvtani alakokban különböző módon alakulhat, a szerint, hogy miképpen érvényesül az a két határozó momentum, a melyre fönt utaltam. Hogy még világosabban tűnjék ki, hogyan érvényesülhet ama két momentum egy paradigmán belül, idézem most az *a:t* «ló» szónak egyes számi esetalakjait:

Nom. *a:t*

Acc. *a:t̄* (mindkét szótag nyílt, az előbbi magánhangzó a hangosabbik).

Gen. *a:t̄in* (a nyílt első szótag magánhangzója hangosabb mint a zárt második szótagé).

Dat. (Allat.) *ata:* (mindkét szótag nyílt, ugyanazzal a magánhangzóval).

Iness. (Adess.) *a'tta* (az első szótag zárt, a második nyílt).

Elat. (Ablat.) *atta:n* (mindkét szótag zárt, ugyanazzal a magánhangzóval).

Tehát azt a több török nyelvtanban előforduló állítást,*¹) hogy bizonyos ragoknak mindig különösen erős hangsúlyuk van, nem találtam indokoltnak.

*) Így pl. Pekotschnál: «Locativ [= iness.] und Ablativ [= elat.] hingegen sind gewöhnlich merklich betont» (2. l.). — «Das charakteristische *e* od. *a* im Modus der Möglichkeit (zumal aber in dem der Unmöglichkeit) ist in allen Zeiten stark betont. — Im negativen generellen Präsens jedoch ist die Betonung nicht ganz feststehend» (3. l.). — «Das Pluralsuffix *ler, lar (lar)* ist sowohl gewöhnlich merklich betont» (3. l.).

Azért azonban nem tagadom, hogy pl. az innes.-rag *-da(-ta)* és az átmeneti partikula *-da(-ta)* között van valamelyes különbség a hangsúlyra nézve. Az utóbbi ugyanis teljesen enklitikus és, éppúgy mint a kopula, *-dir'(-tir')*, külön szónak tekinthető (ezt legjobban mutatja a zenei hangsúlyozás).

Ellenben nem vehetem észre semmiféle különbséget a «lenni» igének alakjai és az ezekkel egyforma hangzású birtokos ragok között: *be:nim* «vagyok» és *be:nim* «az én — m».

Mindkét esetben a mondathangsúly (mégpedig nagyrészt éppen a zenei mondathangsúly) valamelyest befolyásolhatja a két szótagnak egymáshoz való viszonyát.

Az arab és perzsa eredetű kéttagú szavak is (újabb jövevényszavak) általánosan ugyanazokat a hangsúlyozási szabályokat követik, mint az eredeti török szavak (és régi jövevényszavak). Csak az jegyzendő meg, hogy a hosszú magánhangzók mindig hangsúlyosak. Török szavakban általában nem fordulnak elő hosszú magánhangzók, éppúgy mint tökéletlen magánhangzók sem. Azaz, keletkezében vannak most hosszú magánhangzók eredeti török szavakban is az oszmán nyelvben, mássalhangzók kiesése következtében. Ha két azonos magánhangzó közvetlenül kerül össze az által, hogy egy mássalhangzó (leggyakrabban *ɣ*) kiesett, még most is, úgy látszik, a rendes eredmény az, hogy a két magánhangzó között megmarad a szótaghatár. E mellett azonban az is előfordul, hogy a két magánhangzót egy szótagban együtt ejtik ki mint hosszú magánhangzót: ez a hosszú magánhangzó akkor hangsúlyos.

Arab és perzsa szavakban a hosszú magánhangzók részint megrövidültek az oszmán nyelvben, gyakrabban mégis hosszúak maradtak, — itt gyakran ingadozik a kiejtés, olyanformán, hogy a magánhangzó gondosabb kiejtésben hosszú, kiváltképp ha az illető ki akarja tüntetni magasabb műveltségét, közönséges mindennapi beszédben pedig rövid, — és ha hosszú az ilyen magánhangzó, akkor az, mint már említettem, mindig hangsúlyos, tekintet nélkül a szó más fonétikai sajátosságaira.

Török eredetű többtagú szavakban ugyanazok a momentumok, mint a kéttagú szavakban, együttvéve határozzák meg a hangsúly helyét. Azonban a viszony itt sokkal bonyolalmasabb.

A háromtagú szavak köréből említék itt néhány példát.

Először olyanokat, a melyek mutatják, milyen hatást gyakorol az egyes szótagok nyílt vagy zárt volta (ugyanaz a magánhangzó mind a három szótagban):

1. Az első szótag zárt, a többi kettő nyílt, — a főhangsúly az első szótagon, a harmadikon mellékhangsúly: *k̄a:plama:* «ne fődj be».

2. A második szótag zárt, a többi kettő nyílt, — a főhangsúly a második szótagon, mellékhangsúly nincs: *ara:rsa* «ha keresne».

3. Az első és a második szótag zárt, a harmadik pedig nyílt, — a főhangsúly a második szótagon, az elsőn mellékhangsúly: *k̄a:lk̄ar:sa* «ha felkelne».

4. A harmadik szótag zárt, a többi kettő nyílt, vagy az első és a harmadik zárt, a második nyílt, vagy pedig mind a három nyílt, — a főhangsúly a harmadik szótagon, az elsőn mellékhangsúly: *a:rama:k̄* «keresni» | *de:vele:r̄* «tevék» | *k̄a:p-lama:k̄* «befödni» | *a:rama:* «ne keress» | *de:vεde:* «tevé».

5. A második és a harmadik szótag zárt, az első nyílt, vagy mind a három zárt, — a főhangsúly a harmadik szótagon, a másodikon mellékhangsúly: *jaza:rla:r̄* «írnak» | *k̄alk̄a:rla:r̄* «felkelnek».

Hogy az egyes magánhangzók aránylagos hangossága változásokat hozhat létre ezen a vázlaton, azt mutatja például: *k̄a:l̄ir̄la:r̄* «fölkkelnek», a fönt említett *jaza:rla:r̄* «írnak» alakkal összevetve. Továbbá: *k̄a:ld̄irma:k̄* «fölemelni», vö. *k̄alk̄a:rla:r̄* «fölkkelnek».

Ezúttal nem áll módomban, hogy ezekbe a dolgokba mélyebben belemerüljek. Be is kell ismernem, hogy a többtagú szavakra vonatkozó jegyzeteim fogyatékosak és részben nem is világosak. Mindamellettt eléggé világosan mutatják azt, hogy itt is az egyes szótagok szerkezete — zárt-e a szótag vagy pedig nyílt —, a magánhangzók aránylagos hangosságával együtt döntő tényezőként szerepel a hangsúlyozást illetőleg.

Többtagú idegen szavak a kéttagúaknál jobban tarthatták magukat a török hangsúlyozási elvek hatáskörén kívül. Az az eredetileg hosszú magánhangzók kiejtésében előforduló ingadozás, melyre fönt utaltam a kéttagú szavaknál, itt még általánosabb.

Az a körülmény, hogy több igei alak ellene látszik szólni az említett hangsúlyozási elvek fölállításának, abban találja magyarázatát, hogy az illető alakokat összetett szavaknak tekintik (az ige + a «lenni» igének valamely alakja).

* * *

Ezen alkalommal csak be akartam mutatni az oszmán nyelvnek hangsúlyozási elveit, a milyeneknek azokat találtam, mikor otthagytam a nyelvtanoknak egymással ellenkező adatait és hozzáfogtam magának az élő nyelvnek vizsgálásához.

Ezek az elvek magukban véve olyanok, hogy nem igen lehet azt fölteni, hogy csak késő időben jutottak volna érvényre, — annyira hozzáillőknek látszanak a nyelv sajátos jelleméhez. Mi volna alkalmasabb arra, hogy meghatározza a nyomaték elosztását olyan külső módon összeragasztott szótagok között, a melyenkből a török szók állanak, — mint éppen általános fonétikai, merem mondani: fiziológiai viszonyok, a milyenek azok, melyeket az említett hangsúlyozási elvekben látunk működni.

Ehhez még az a körülmény járul, hogy az oszmán nyelvet a török nyelvcsoport többi nyelvével szemben rendkívül konzervatívnak ismerték el általánosan.

Azért vélhető, hogy az előhozott hangsúlyozási elvek valamelyes jelentőséggel bírnak a török hangtörténet kutatására nézve.

Talán még az sem tekintendő egészen kizártnak, hogy a finnugor nyelvtudomány szempontjából is lehet nekik bizonyos értéket tulajdonítani.

Be van már bizonyítva, hogy az a finn és a lapp nyelvben előforduló sajátosság, mely most a «fokváltakozás» («quantitätswechsel») név alatt ismeretes (régében általánosan: «más-salhangzó-gyöngülés») eredetileg váltakozó hangsúlynak a hatására vezethető vissza, mely hangsúly-váltakozás attól függött, hogy az illető szótag nyílt volt-e vagy zárt. Mármost az a véleményem, hogy a mi itt van előadva az oszmán hangsúlyozásról, abba az irányba utal, hogy az oszmán nyelvben előforduló váltakozás tenuis (szó és szótag végén) és media vagy spirans között (két magánhangzó közötti helyzetben) hangsúly-váltakozástól függhetne.

Ha ez alaposabb vizsgálatnál csakugyan bebizonyulna, akkor lényeges jelentősége lehetne a finnugor téren előforduló «fokváltakozás»-ról való fölfogásra. Ha be lehet bizonyítani, hogy hasonló fonétikai föltételek hasonló eredményre vezettek a törökben, mint az említett két finnugor nyelvben, a nélkül hogy itt eredeti összefüggésről lehetne szó, akkor elesik azzal egyik leg-erősebb argumentuma annak a föltevésnek, hogy a lappban és a finnben előforduló váltakozás egészen a finnugor alapnyelvbe nyúlik vissza.

Eddig ugyanis vagy ezt kellett elfogadni, vagy pedig bele-nyugodni abba a bajos magyarázatba, hogy a lappok azt a váltakozási elvet átvették a finnektől. Ez az utóbbi magyarázat még elfogadható lehetne abban az esetben, ha a lappok egyszersmind a finnek nyelvét is egészében elsajátították volna. Ez azonban nagyon is kétségesnek mondható. Igaz ugyan, hogy a lappok ethnografiai tekintetben annyira különböznek a finnektől és a többi finnugor néptől, hogy valószínű az a föltevés, mely szerint a lappok eredeti nyelvüket valamikor fölcserélték egy finnugor nyelvvel. Azonban hogy ez éppen a finn alapnyelv lett volna korai stádiumában, az nem mondható bebizonyítottnak.

Ha «fokváltakozás» két nyelvcsaládban egymástól függetlenül fejlődhetett ki, csak annak következtében, hogy hasonló fonétikai föltételek hasonló módon érvényesültek, akkor föl lehet tenni, hogy ugyanaz a finnugorság terén is megtörténhetett. Azt a nagy részletes megfelelést, a mely ezen a ponton a finn és a lapp nyelv között fönnáll, abban az esetben későbbi befolyásnak kellene tulajdonítani. Tehát a finn-lapp egyezésből nem lehet igen sokra következtetni, ha a többi finnugor nyelv nem mutatja félreismerhetetlen nyomait egy eredeti váltakozásnak.

NIELSEN KONRÁD.